

TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 27, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received:

Kabul Tarihi / Date of Accepted:

Sayfa / Page: 234-255

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Tuğluk

Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

emintugluk@gmail.com

YAZARI BİLİNMEYEN BİR MENÂSİK-İ HAC KİTABI: DELİLÜ'L-HUCCÂC VE'L-ÜMMİYYÎN FÎ-TAHSİLİ UMÛRİ'D-DÎN -SES BİLGİSİ-

Öz

Hac ibadetini doğru ve güvenli bir şekilde yerine getirebilmek için hacılara kılavuz niteliğinde pek çok eser kaleme alınmıştır. Kaleme alınan bu eserler genellikle haccın nasıl yapılacağını anlatan *menâsik-i hac* ve hac güzergâhını anlatan *menâzil-i hac* türündeki eserlerdir. *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn* adlı eser menâsik-i hac türünde kaleme alınmıştır. Ancak eserin sonunda hac konaklarıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Müellifi belli olmayan eserin tespit edilen tek nüshası Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 9156 numaraya kayıtlıdır. 120 varak olan eser nesih yazı türüyle, harekeli olarak kaleme alınmıştır. Otuz iki bâbdan oluşan *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn* H 1105-M 1694 yılında kaleme alınmıştır. İlk varaklarında müellif; eserin adı, eserin kaleme alınış tarihi, eseri yazma amacı ve eserin içeriği hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle okuma yazma bilmeyen Müslümanlara hac görevlerini yerine getirmede yol göstermek amacıyla yazılan eserin dili bu gayeye uygun olarak sade ve anlaşılırdır. Eserde yer yer Eski Anadolu Türkçesi özellikleri görülmektedir.

Bu çalışmada bugüne kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn* tanıtılmış eserin ses bilgisi ve muhteva özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn, ses bilgisi, muhteva, menâsik-i hac, menâzil-i hac.

**AN UNKNOWN BOOK OF MENÂSİK-İ HAC:
DELİLÜ'L-HUCCÂC VE'L-ÜMMİYYİN FÎ-TAHSİLİ UMÛRİ'D-DÎN**

-PHONETICS-

Abstract

Many works have been written throughout history in order to perform the pilgrimage correctly and safely. These works, which were written in general, are *menâsik-i hac*, explains how to make the pilgrimage, and *menâzil-i hac*, which describes the pilgrimage route. The manuscript named *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn* was written in the *menâsik-i hac* type. However, at the end of the information about pilgrimage mansions is also included. The only identified copy of the work is registered in the National Library with the place number 06 Mil Yz A 9156. The author of the work is not known, but it is understood from the manuscript that there are other copies of the work. The work, which has 120 pages was written in nesih script and is with vowel pointed. In the first pages of the work, the author gives information about the name of the work, the date of writing the work, the purpose of writing the work and the content of the work. The language of the work, which was written especially to guide illiterate Muslims, is simple and understandable in accordance with this purpose. In the work, the features of Old Anatolian Turkish are seen from place to place.

In this study, the work named *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn* was introduced in terms of form and content features, and the phonetic features of the work were examined.

Keywords: *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn*, phonetics, content, Old Anatolian Turkish, *menâsik-i hac*, *menâzil-i hac*.

Giriş

Dinler tarafından kutsal kabul edilen mekânların ziyaret edilmesi tarih boyunca sürdürülen yaygın bir inanıştır. Yahudilikte Kudüs şehri ile Sînâ Dağı, Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın doğduğu, yaşadığı yerler olarak kabul edilen Beytlehem, Nasıra ve Kudüs, Budizm'de Buda'nın şehri Benares kutsal kabul edilmekte olup bu mekânlar bu dinlerin müntesipleri tarafından hac mekânı olarak kabul edilmiştir (Öğüt, 2006: 617). Hac kelimesi, Arapçada “Tartışarak yenmek, ikna etmek, bir şeyden feragat etmek, bir yerden gelmek, bir kimse ya da mahalle çok gidip gelmek” anlamlarına gelmektedir (Mutçalı, 1995: 148). Hac, fikhî bir terim olarak ise “Mekke şehrindeki Kâbe’yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki/görevleri yerine getirmek” (Erul ve Keleş, 2018: 11) anlamındadır. Hac ibadetinin farz kılınmasından itibaren Müslümanlar hac vazifesini yerine getirmek için memleketlerinden Mekke’ye doğru seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Hacılar bu seyahatlerini genellikle büyük kervanlara katılarak gerçekleştirmektelerdi. Bunun yanı sıra münferit olarak hac ibadetlerini yerine getirenler de bulunmaktaydı. Günümüzün ulaşım imkânlarının olmadığı bu dönemlerde hac yolculukları çok uzun ve zahmetli olmaktadır. Osmanlı devletinde iki hac güzergâhı bulunmaktaydı. Hacılar, hac kervanlarıyla bu güzergâhları takip ederek Mekke ve Medine’ye ulaştırmaktaydı. Bu güzergâhlar, Kahire-Mekke ile İstanbul-Şam-Mekke yollarıdır (Armağan, 2000: 76). “Cezerî, 1279’da Kahire ve Şam kervanlarında 40.000; XIV. yüzyılda

yaşayan Veronalı Jacobo, çölde rastladığı bir hac kervanında yaklaşık 17.000 kişi bulunduğunu yazmakta, 1580 yılına ait anonim bir eserde de yalnızca Mısır kervanında 50.000 kişinin olduğu kaydedilmektedir. Bu yüzyıllarda hac kervanlarındaki deve sayısının ise 11.000 ile 64.000 arasında değiştiği belirtilmektedir. Ancak bazı zengin hacıların yanında birden fazla deve bulunabileceğinden hayvan sayısına bakarak hacı sayısını belirlemek mümkün değildir. Adı bilinmeyen Portekizli bir müellife göre XVI. yüzyıl sonlarında Arafat'ta 200.000 insan, 300.000 de hayvan bulunmaktaydı. Mekke'yi ziyaret eden İspanyalı bir Müslüman 1807 yılında orada 80.000 erkek, 2000 kadın ve 1000 de çocuk bulunduğundan söz eder" (Özcan, 1996: 402).

Osmanlı devletinde hac yolculuğu esnasında yol güvenliğinin sağlanması da ayrı bir sorun teşkil etmiştir. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle hac yolları tamamen Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı padişahları hac yollarının bakımı, onarımı ve güvenliği ile hac yolları üzerindeki suyolları, su depoları ile erzak depolarının bakımına özen göstermiş, bu yollar üzerinde vakıf eserler inşa etmişlerdir (Atalar, 1990: 292). Ancak hac yolculukları esnasında bedeviler zaman zaman hac kervanlarına saldırmış, hacıların can ve mallarına zarar vermişlerdir. Özellikle 1630, 1670 ve 1750'li yıllarında bedeviler hac kervanlarına şiddetli saldırılarda bulunmuşlardır. 1757 yılında hac kervanının dönüşü esnasında bedeviler tarafından yapılan saldırıda pek çok hacı hayatını kaybetmiştir (Özcan, 1996: 403).

Osmanlı padişahları aynı zamanda Mekke ve Medine'deki seyyidler, yoksullar, görevliler, ileri gelenler ile Haremeyn-i Şerîfe'nin hizmet eden çeşitli görevlilere (imam, müezzin, bevvab, ferraş, kâtib vb.) dağıtılmak üzere çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Gönderilen bu hediyelere Surre denirdi. Bu hediyeler törenle gönderilirdi ve hediyeleri götüren alaya Surre Alayı denirdi. Surre Alayları genellikle Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya ve Halep yolunu takip ederek Osmanlı İmparatorluğundaki üç ana yoldan olan sağ kolu (Halaçoğlu, 1981: 123) takip ederek Mekke ve Medine'ye ulaşırdı. Surre alayının ve hac kafilesinin güvenli bir şekilde menziline ulaşması kafilenin geçtiği yerdeki yöneticilerin sorumluluğundaydı. Surre alayı ve hac kafilesi İstanbul'dan yola çıkmadan önce yol güzergâhında bulunan idarelerin yöneticilerine fermanlar yollanarak Surre alayı ve hac kafilesinin güvenliği için gerekli önlemlerin alınması istenirdi (Sak ve Çetin, 2005: 202).

Osmanlı devletinde seyyahların yeni yerleri tanıma ve keşfetme amacıyla düzenledikleri seyahatleri kaleme aldıkları pek çok seyahatname bulunmaktadır. Bu seyahatlerin bir kısmı hac görevini yerine getirmek için yapılmıştır. Hac niyetiyle yapılan bu seyahatler müstakil olarak eserlere de konu olmuştur. Hac konulu bu eserleri içeriklerine göre haccın nasıl yapılacağını anlatan *menâsik-i hac* ve hac güzergâhını anlatan *menâzil-i hac* türündeki eserler olarak iki grupta sınıflandırmak mümkündür.

Menâzil-i hac türü eserlerde hacıların konaklama yerleri, yol güzergâhları, bu yol güzergâhlarında bulunan cami, han, mescit ve ziyaretgâhlar hakkında bilgiler verilirdi. Bu eserler aynı zamanda yazarlarının düşünceleri, inançları, eğitimleri ve dilleri hakkında dolaylı bilgiler de içermektedir. Bu eserlerde hacıların ihtiyaçlarını hac konaklarında karşılayıp karşılayamayacakları hakkında bilgiler de verilirdi. Menzillerin güvenliği, menziller arasındaki mesafe ile menzillerde ne kadar kalınacağı da bu eserlerde bahsedilen diğer konulardır (Sak ve Çetin, 2005: 210).

Menâsik-i hac konulu eserler ise hac veya umreye giden kimselere hac veya umrenin nasıl yapılacağını, hac veya umrede nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağı hususunda bilgiler veren eserlerdir. Bu tür eserler fikhî konulu eserler olup bu eserlerde ayet ve hadislere sıklıkla yer verilir. İçeriklerinden ve eserlerin yazılış amaçlarından dolayı sade, anlaşılır bir dille kaleme alınmışlardır.

Menâsik-i hac ve menâzil-i hac konulu eserler bazen birden fazla türün özelliğini gösterebilmektedir. Nitekim menâsik-i hac konulu bazı eserlerde hac menzillerine, menâzil-i hac konulu bazı eserlerde ise hac menâsiki ile ilgili bilgiler yer alabilmektedir. *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn* hem hacda uyulması gereken kurallar hem de hac güzergahları hakkında bilgiler vermektedir.

Türk edebiyatında Ahmed Fakîh'in *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi's-Şerîfe* adlı eseri Osmanlı hac menzilleri ile ilgili ilk eserdir (Mazıoğlu, 1974). Ayrıca Evliya Çelebi, *Seyahatnâme'sinin* 9. cildinde hac yolculuğu ile ilgili kapsamlı bilgiler vermektedir (Dağlı, 2005). Bunun dışında manzum, mensur, manzum-mensur olarak keleme alınan menâsik-i hac ve menâzil-i hac konulu pek çok eser bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Yazar	Yüzyıl	Manzum Mensur	Türü	Eser Adı
Ahmed Fakîh	14-15	Manzum	Menâzil-i Hacc	Kitâbu Evsâf-ı Mesâcisi's-Şerîfe
Abdurrahman Gubârî	16	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc (Gül, 2006)
Şemseddin Ahmed Sivâsî	16	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsikü'l-Huccâc veya Umdetü'l-Huccâc (Toker, 2009; Süer, 2015)
Amîkî	16	Manzum	Menâsik-i Hacc	Fütûhu'l-Haremeyn (Yılmaz, 2019)
Muhyî Gülşenî	16	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc (Hedyü'l-Haremeyn)
Fevrî	16	Manzum Mensur	Menâzil-i Hacc	Risâle-i Mekkiyye
Yusuf Sinaneddin Bin Yakub	16	Mensur	Menâsik-i Hacc	Menâsiki-i Hac (Çelik, 2016)
Bahrî	17	Manzum	Menâzil-i Hacc	(Koyuncu, 2020)
Bahtî	17	Manzum	Menâsik-i Hacc	Manzûme fî Menâsiki'l-Hac
Nâfî	17	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hac (Karataş, 2003)
Sulhî	17	Manzum	Menâzil-i Hacc	Der-Beyân-ı 'Aded-i Menâzil-i Hicaz (Donuk, 2017)
Hacı Seyyid Hasan Rızâ'î	17	Manzum	Menâzil-i Hacc	Tuhfetü'l-Menâzilü'l-Ka'be
Konyalı Seyyid Mehmed Efendi	17	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc
Nâbî	17	Manzum Mensur	Menâzil-i Hacc	Tuhfetü'l-Haremeyn
Hacı Ali Bey	17	Mensur	Menâzil-i Hacc	Tuhfetü'l-Huccâc (Baştürk, 2013)
Abdurrahman Hibrî	17	Mensur	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Mesâlik (İlgürel, 1975-1976)
Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak	17	Mensur	Menâzil-i Hacc	Mensur Hac Seyahatnâmesi (Özuygun, A.R; Yapıcı, Ş, 2014)
Kadrî	17	Mensur	Menâsik-i Hacc Menâzil-i Hacc	Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk

Cûdî	18	Manzum	Menâzil-i Hacc	Merâhilü Mekke mine'ş-Şam (Koyuncu, 2017)
Bosnalı Muhlis	18	Manzum	Menâzil-i Hacc	Delilü'l Menahil ve Mürşidü'l Merahil
Edirneli Nâtik	18	Manzum	Menâzil-i Hacc	Tuhfetü'l-Harameyn / Tuhfe-i Nâtik (Aksoyak, 2012)
Diyarbakırlı Molla Mustafa	18	Mensur	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc (Ayata, 2013)
Mehmed Edîb Bin Mehmed Derviş	18	Mensur	Menâzil-i Hacc	Behcetü'l-Menâzil (Karadağ, 2011)
Seyyid İbrahim Hanîf	18	Manzum Mensur	Menâzil-i Hacc	Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-Menâzili'l-Harameyn, (Ramazanoğlu Özcan, 2011)
Hanîf İbrâhim Efendi	18	Mensur	Menâsik-i Hacc	El-La'lü'l-Musaffâ fi Ziyâreti'l-Mustafâ (Alkahtani, 2019)
Fethî	19 (?)	Manzum	Menâzil-i Hacc	Menâzil-i Hacc (Kiraz, 2020)
İndî	19	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc (Kiraz, 2020)
Servet	19	Manzum	Menâsik-i Hacc Menâzil-i Hacc	Manzum Hac Seyâhatnâmesi (Donuk, 2017)
Kâmil	19	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc
Eyüp Sabri Paşa	19	Mensur	Menâsik-i Hacc Menâzil-i Hacc	Mir'atü'l-Harameyn (Levent, 2010)
Mehmed İlhami	20	Mensur	Menâzil-i Hacc	Hicaz Yollarında Bir Sufî-Mehmed İlhami'nin Hac Seyahatnâmesi (Çavuşoğlu, 2019)
Bekir Sıdkî	20	Manzum	Menâsik-i Hacc	Menâsik-i Hacc

1. Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fi-Tahsîli Umûrî'd-dî n

1.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler

Tam adı “*Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fi-Tahsîli Umûrî'd-dîn*”dir. Katalog kaydında İslâmî, dinî, bir fıkıh eseri olduğu belirtilmiştir. Harekeli olup nesih yazı ile kaleme alınmıştır. 120 varaktan oluşan eserin her varağı genellikle 13 satırdan oluşmaktadır. Nüshada yer yer yıpranmalar bulunmakla birlikte nüsha genel olarak okunaklıdır. Millî Kütüphane kataloğuna 06 Mil Yz A 9156 yer numarasıyla kayıtlı eser üzerine yapılan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Eserin 116b-117a varakları arasında anlam bütünlüğü yoktur. Bu durum 116b ve 117a sayfaları arasında bir/birkaç varağın eksik olmasından kaynaklanmaktadır.

“Yigirmi altıncı konağ Bi'r-i 'Alî'dür. Anda daği şu vardır ve ekşer huccâc anda iħrâmlanur ve ba'zılar ikinci miķâtta iħrâmlanur ki Râbiğ'dir, Mışırımıñ iħrâmlandığı yerdür. Yigirmi yedinci konağ Kûbûr-ı Şühedâ'dır. Anuñ (116b/9-13) [...] Huleysdür ve anda daği bir gice yatırlar. Dördüncü konağ Kudeyr'dir. Beşinci konağ Râbiğ'dir ve bu beş konağlarda şu vardır. Altıncı konağ Kâ'-i Bezve'dir. Anda şu yokdur. Yedinci konağ Bedr'dür. Anda şu vardır ve anda bir gice yatırlar” (117a/1-5).

Resim 1: Eserin ilk sayfası (1b-2a)

Resim 2: Eserin son sayfası (120/b)

1.2. Eserin Müellifi / Müstensihî ve İstinsah Tarihi

Müellifin adı geçmemekle birlikte eserdeki bazı ipuçlarından yararlanarak müellifle ilgili birtakım bilgilere ulaşılmaktadır.

Buna göre müellifin bir dönem Mısır'da bulunduğu ve (Sipâhizâde Halim) Ali Paşa ile birçok defa görüştüğü anlaşılmaktadır:

“Alî Pâşâ hazretleri güninde gelüp ve tekrâr Mısr-ı mahrûsede yine kendiyile mûlaķî olduğumuzda...” (2a /1-2)

Müellif, eserde kendisine ait “Delîlü’l-Müteḥayyirîn fî-Ādâtı Ḥacci’l-Ķâdirîn ve’l-‘Ācizîn” (112b/8-9) adlı başka bir eserden de söz etmektedir. Ancak yaptığımız kütüphane ve katalog taramalarında bu esere ulaşamadık.

Delîlü’l-Müteḥayyirîn fî-Ādâtı Ḥacci’l-Ķâdirîn ve’l-‘Ācizîn-nâm kitabımızın âḫirinde bu haberi naql idüp ve ğâyetle çok fevâ’id zıkr eyledik” (112b/8-11)

Delîlü’l-Huccâc ve’l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî’ d-dîn’ın yazılış tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak müellif, H 1105-M 1693-1694 senesinde hacdan döndükten sonra “bu kitaba ve bu kitaptan yazılan nüshalara” eklemeler yaptığını ifade etmektedir. Bu da eserin yazım tarihinin H 1105-M 1693-1694 tarihi veya öncesi olduğunu ve birden fazla nüshasının bulunduğunu göstermektedir.

“Ve bilgil ki biñ yüz beş senede bi-ḥasebi’l-iktizâ hacdan geldıkdan şoñra bu kitâbıñ müsveddesine ve andan yazılan nüshalara birkaç mühim fâ’ideler ve mes’eleler daḫi ilḥâķ eyledıķ (5a/11-13; 6b1-3)”

Delîlü’l-Huccâc ve’l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî’ d-dîn’de adı geçen Assâf Paşa 1694 yılında idam edilmiştir. Eserde Assâf Paşa’dan “merhum” diye söz edilmektedir. Bu da eserin Assâf Paşa’nın ölümünden sonra 1694 yılında kaleme alındığını göstermektedir.

“İmdi ol deli mâlı virmezseñiz size yol virmezüz deyüp karşı durduklarında merhûm ‘ Assâf Pâşâ silâhlı olan huccâc anlarla* idüp ve ol mezhebsiz ‘ Arabları bozup” (33a/1-5)

1.3. Eserin Konusu

Eser içerik olarak bir hac menâsiki olup okuma yazma bilmeyen ümmî Müslümanların dinlerini bâtil inançlardan korumak, ibadetlerini yanlış yapmalarına engel olmak ve özellikle Müslümanların hac görevlerini doğru bir şekilde yerine getirmelerine rehberlik etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser otuz iki baptan oluşmaktadır. Her bap hac ibadeti hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Bâplar içerdiği konulara göre şu şekilde sıralanmıştır.

Birinci Bap: Ehl-i teklîf olanlar ve olmayanlar, İslamiyet’in önemli meseleleri, kişinin kendi amelinden ve sorumlu olduklarından da sual bulunduğu ile ilgilidir.

İkinci Bap: Haccın farz olduğu kimseler, haccı inkâr edenler, haccı terk edenler ve haccı erteleyenlerle ilgilidir.

Üçüncü Bap: Hacca giden kimseler üzerine vacib ve sünnet olan hükümlerle ilgilidir.

Dördüncü Bap: Seferin adaptlarıyla ilgilidir.

Beşinci Bap: Teyemmüm etmek, hastalar ile bedeni ve elbiseleri temiz olmayanların namazları ile ilgilidir.

Altıncı Bap: Haccın tarifi, haccın farzları ve hacca çokça gidenlerle ilgilidir.

Yedinci Bap: Haccın vacipleri ile ilgilidir.

Sekizinci Bap: Haccın sünnetleri ile ilgilidir.

Dokuzuncu Bap: Haccın adabları ile ilgilidir.

Onuncu Bap: İhramda olan kimseye haram olan eşyalarla ilgilidir.

On Birinci Bap: İhramda olan kimseye mekruh olan eşyalarla ilgilidir.

On İkinci Bap: İhramda olan kimseye câiz olan eşyalarla ilgilidir.

On Üçüncü Bap: İhrama girecek mahaller ile Harem’in sınırları ile ilgilidir.

On Dördüncü Bap: Sünnet üzere ihrama girmek, Haremeyn ve Kâbe’ye ulaşmak ve tavaf etmek, namaz kılınması mekruh olan vakitler ve kişinin kibleye niyet eylediğinde Kâbe’yi niyet etmesinin şart olduğu ile ilgilidir.

On Beşinci Bap: Sa‘ y etmekle ilgilidir.

On Altıncı Bap: Kâbe’den Mînâ’ya gitmek ve Arafât’ta vakfeye durmak ile ilgilidir.

On Yedinci Bap: Arafât’tan Müzdelife’ye geri dönmek ve Müzdelife’nin durumu ile ilgilidir.

On Sekizinci Bap: Müzdelife’den Mînâ’ya gitmek ve Akabe cemreleri ile ilgilidir.

On Dokuzuncu Bap: Kurban konusu ile ilgilidir.

* Harb (kelime eksik yazılmış)

Yirminci Bap: Tıraş olmakla ilgilidir.

Yirmi Birinci Bap: Tavaf ziyareti, Bâkî cemreleri ve Kâbe'ye gitmekle ilgilidir.

Yirmi İkinci Bap: Kıran haccı ile ilgilidir.

Yirmi Üçüncü Bap: Umre ve hac için ihram bağlanmış kimseler ile ilgilidir.

Yirmi Dördüncü Bap: Kadınların ihramı ile ilgilidir.

Yirmi Beşinci Bap: Umre ve Kâbe'de olan ziyaretgâhlar ile ilgilidir.

Yirmi Altıncı Bap: Tavaf-ı sadr ve Kâbe'den çıkmak ile ilgilidir.

Yirmi Yedinci Bap: Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmek ile ilgilidir.

Yirmi Sekizinci Bap: Medine mezarlığı ve diğer ziyaretgâhlar ile ilgilidir.

Yirmi Dokuzuncu Bap: Rivayet edilen du'âların hükmü ve fazileti, kelime-i tevhidin manâsı ve fazileti, Kur'ân-ı Kerim okumanın fazileti ile ilgilidir.

Otuzuncu Bap: Bedelü'l-haccın şartları ile ilgilidir.

Otuz Birinci Bap: Vesveseyi defetmek, haccın fazileti, mükellef olan kimsenin üzerine vacip olan bazı mühim işler ve merhum Sinân Efendi'nin menâsikinin sonunda hac edenler ve haccı terk edenler hakkında nakleylediği haberin şerhi ile ilgilidir.

Otuz İkinci Bap: Mısır'dan Kâbe'ye ve Şam'dan Kâbe'ye yol üzerindeki konaklar, oturaklar ve sularla ilgilidir.

Eserde ayrıca hac yolculuğuna çıkmadan önce, hac yolculuğu ve hac ibadeti esnasında yapılması gerekenler, hac ibadeti sona erdikten sonra dönüş yoluna nasıl çıkılacağı hakkında da bilgiler verilmektedir.

1.4. Eserde Geçen Bazı Tarihî Şahsiyetler ve Önemli Eserler

Müellif, eserde birçok kitaptan ve kişiden bahsetmektedir. Özellikle de hadis ve fıkıh kaynaklarının ismi sık sık geçmekte ve yer yer bu eserlerden alıntılar yapılarak anlatım güçlendirilmektedir. Bu durum müellifin bilgi sahibi, dönemin önemli kaynaklarından haberdar bir kimse olduğunu göstermektedir. Eserde ismi geçen bazı tarihî şahsiyetler şunlardır:

1.4.1. Tarihî Şahsiyetler

1.4.1.1. Minkâr-zâde Yahya Efendi (ö. 1088/1678)

IV. Mehmed dönemi âlimlerindedir. Birçok önemli görevde bulunup şeyhülislamlığa kadar yükselmiştir. Fıkıh alanında eserleri olup pek çok talebe yetiştirmiştir (İpşirli, 2005: 114-115). Eserde Minkâr-zâde Yahya Efendi'nin talebelerinden Medîne-i Münevvere mollası Edirneli Muhammed Efendi'nin eserinden alıntı yapılmıştır (26a/4).

1.4.1.2. Edirneli Muhammed Efendi (ö. 1051/1640)

Eserin 26a varacağı 5. satırında ismi geçmektedir. Kesbî mahlasıyla şiirler yazan ve divanı olan 17. yüzyıl şairidir. Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr adlı bir İslam ve Osmanlı tarihi, Târîh-i Âli-Osmân adında bir hâl tercümesi vardır (Aksoyak, 2015).

1.4.1.3. Yûsuf Sinâneddin bin Yakûb (ö. 936/1529)

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak kitap künyesinde H 989 / M 1581 tarihinde vefat ettiği kayıtlıdır. Yavuz Sultan Selim döneminin âlimlerinden Halvetiyye tarikatının Sünbüliyye kolunu kuran Sünbül Sinan Hazretlerinin talebelerinden Yakub Efendi'nin oğludur. Yakub Efendi Kocamustafa Paşa Dergâhı'nda onun postnişinliğini de yapmıştır. Yusuf Sinâneddin'in *Menâsik-i Hac* dışında *Tezkire-i Halvetiyye*, *Silsile-i Meşayih-i Halvetiye*, *Tenbîhü'l-Gabî fî Rü'yeti'n-Nebî*, *Tadlîlü't-Te'vîl* ve *Risâletü'l-Hakîka li-Tâlibi'l-Îkân* gibi eserleri mevcuttur (Çelik, 2016: 3).

1.4.1.4. Vezir Ali Paşa

Eserde ismi Vezir Ali Paşa olarak geçen kişi Mısır beylerbeyi olarak görev yapan Sipâhîzâde Halim Ali Paşa'dır. Kaynaklarda Sipâhîzâde Halim Ali Paşa'nın hayatı ile ilgili detaylı bir bilgiye ulaşamadık. Müellif eserini Ali Paşa'nın yanında bulunduğu dönemde yazdığına vurguda bulunmaktadır. Ayrıca eserde Sipâhîzâde Halim Ali Paşa'dan övgüyle söz edilmekte (10a) ve Paşa'nın Mısır'a önemli hizmetlerde bulunduğu özellikle ifade edilmektedir. Sipâhîzâde Halim Ali Paşa'dan bahsedilen bölümlerden eserin Sipâhîzâde Halim Ali Paşa'ya sunulduğu veya onun isteğiyle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. (2a /1, 6b/11)

1.4.1.5. Assâf Paşa

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Zübde-i Vekâyiât* adlı eserine göre hac emirliği yaptığı sırada 1694 yılında İran'dan gelen hacılara eziyet ettiği ve fazla ücret aldığı gerekçesiyle idam edilmiştir (Özcan, 1996: 405). *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn*'de bu olaya değinilmeyip Assâf Paşa'nın hac kafilesinin yolunu kesen soygunculara karşı mücadelesi anlatılır (33a).

1.4.2. Bazı Eserler

1.4.2.1. Nisâbü'l-Ahbâr

Müellifi Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179)'dir. Ûşî'nin 100 konuda 10'ar hadisten oluşturduğu derleme türü bir eserdir. Eserde 1001 hadis yer almaktadır. Ûşî'nin bu eseri ile ilgili bir doktora çalışması da yapılmıştır (Toprak, 2005).

1.4.2.2. Tezkiretü'l-Kurtûbî

Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273)'nin ölüm ve âhîret ahvaline dair eseridir (Altıkulaç, 2002). *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn*'de de hac yerinde, hac yolunda ve hac görevini yerine getirdikten sonra vefat eden Müslümanların ahvali hakkında bilgiler verilmekte ve bu eserden faydalanıldığı belirtilmektedir.

1.4.2.3. el-Budûrî's-Sâfire

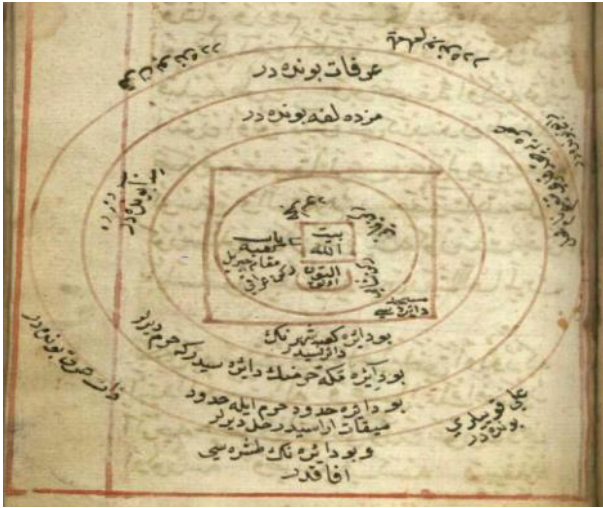
Süyûtî'nin (ö. 911/1505) ahiret hayatını konu edinen eseridir. Tam adı *el-Budûrû's-Sâfire fî-Umûri'l-Âhire'* dir (Özkan, 1992).

1.4.2.4. Tefsîr-i Beydâvî

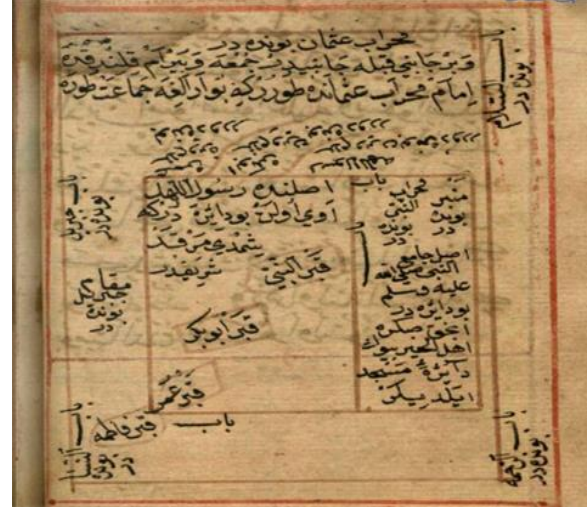
“el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) Kadî Beydâvî'nin (ö. 685/1286) ‘Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl adlı tefsirine yazdığı bir haşiyedir. “el-Hafâcî'nin Arap dili ve edebiyatı alanında yazdığı kitaplarının dışında en çok tanınan bu eser, müellifin en hacimli kitabıdır. Beydâvî Tefsiri üzerine yazılmış birçok haşiyeye arasında en geniş kapsamlı olanlarındandır” (Keskin, 2016: 125).

1.5. Eserde Yer Alan Çizimler

*Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn'*de Kâbe'nin (52a) ve Mescid-i Nebevî'nin (82b) kuş bakışı çizilmiş planları vardır. Bu çizimler anılan tarihte Kâbe ve Mescid-i Nebevî'nin planları hakkında bilgi vermektedir. Müellif bu çizimlerle bir yandan Kâbe ve Mescid-i Nebevî'ye gidemeyenlerin zihninde bu mekânları canlandırmaya çalışmış bir yandan da buralara gidenlerin hac vazifelerini kolaylıkla yerine getirmeleri için görsellere başvurmuştur.

Resim 3: Kâbe planı (52a)

Resim 4: Mescid-i Nebevî (82b)

2. Ses Bilgisi (Fonetik)

2.1. Ünlüler

2.1.1. Ünlü Uyumları

2.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

“Türkçe kökenli bir kelime, genel olarak ya ön sıradan, ya da art sıradan sesler bulunabilir. Kelime sonuna ek gelmesi durumunda, ekin ön ünlülü mü yoksa art ünlülü mü olacağı kelimenin son hecesindeki ünlünün veya kopya kelimelerde söz sonunda bulunan ön damaksıl ünsüzün durumuna göre belirlenir” (Demir ve Yılmaz, 2009: 161). Tarihî zamanlarda oluşan ve Türkçenin en eski tarihî dönemlerinde de görülen kalınlık-incecik uyumu bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü (a, ı, o, u) bulunuyorsa, diğer hecelerdeki ünlülerin de kalın, ince bir ünlü (e, i, ö, ü) bulunuyorsa diğer hecelerdeki ünlülerin de ince olmasını ifade eder. Alıntı kelimeler genellikle bu kurala uymazlar. Ayrıca çeşitli sesler nedeniyle bazı Türkçe kelime ve eklerin bu kuralın dışında

kaldığı görülür. Ünlü uyumunu etkileyen bu ek ve sözcüklerin durumu eserde şu şekilde tespit edilmiştir:

+ki Aitlik Eki: Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde *+kī*, *+ki* şekli vardır. Ancak ek standart Türkiye Türkçesinde tek şekilli *+ki* olup ünlü uyumu dışında kalmıştır. *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn*'deki kullanımlarda ekin hem ünlü uyumuna uyduğu hem de ünlü uyumu dışında kaldığı örneklere rastlanmıştır:

“Evvel*ki* bâb, ehl-i teklîf olanlar ve olmayanlar ve daği ehemmi'umûr olan” (2b/8)

“Ve eger kişünün üzerinde*ki* esbâbı münecces olup ve ol vaqt yumağa kâdir olmazsa” (40a/9-10)

“Tavâf itmemek ve altun oluğ önünde*ki* dâ'ireniñ ardından tolaşmaq ve sa'y itmek” (43a/9-10)

Aşağıdaki örneklerde ek ünlü uyumu dışında kalmıştır:

“Mescidü'l-Hayf tarafında*ki* cemreye sonra orta yerdekine sonra 'Ağabe'ye atmak” (43b/8-9)

“Hacer ile kapu arasında*ki* dîvâra göksiyle dayanup” (45a/12-13)

“Ba' zî yalın kat vâ' izler gibi mādām*ki* kişiden şudür iden” (113b/12)

-ken Zarf-Fiil Eki: *-ken* zarf-fiil eki eserde hem kalın ünlülü hem ince ünlülü kelimelere gelmiştir. Ek geldiği kalın ünlülü kelimelerde ünlü uyumu dışında kalmıştır. *-ken* zarf-fiil eki aşağıdaki kelimelerde ünlü uyumuna uymamıştır:

“Bâbını okudur*ken* dersinde” (23b/11), “Tavâf namâzını kıılır*ken*” (45a/4)

-ken zarf-fiil eki aşağıdaki kelimelerde ünlü uyumuna uymuştur:

“Şürû' itmek ve yürür*ken* sa'y itmek (43b/12), Ve yüzüne dökmek ve sa'y ider*ken*” (45b/4)

hangî kelimesi eserde Eski Türkçedeki şekliyle *kaŋgî* şeklinde geçmekte olup kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır:

kaŋgî: “Yâhūd itdürse her *kaŋgî*sı için itdürse andan hac farzı sâkıf olur ve bir hac şevâbı yazılır” (98b/10-12)

2.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkçede bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerde de düz bir ünlü kelimenin ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunuyorsa sonraki hecelerde ya dar yuvarlak (/u/, /ü/) ya da düz geniş (/a/, /e/) ünlü bulunur. Ünlüler arasındaki bu uyum düzlük-yuvarlaklık uyumu olarak tanımlanır. *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn*'de çeşitli nedenlerle düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu görülmektedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.1.1.2.1. Kelimelerde Yuvarlaklaşma Sebebiyle Uyumun Bozulması

2.1.1.2.1.1. /g/, /ğ/ Seslerinin Düşmesi Sebebiyle Yuvarlak Ünlü Taşıyan Kelimeler

Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine geçiş esnasında kelime sonunda bulunan -g, -ğ sesleri düşmesi sonucu bazı kelimelerdeki ünlüler yuvarlaklaşmıştır. Eserde -g, -ğ seslerinin düşmesi sonucu yuvarlak ünlülü kullanılmaya devam eden kelimelerden bazıları şunlardır:

kapu < kapıg: “Ka‘ be *kapusundan* tarafa tolaşmak” (45a/9)

Eserde geçen aşağıdaki örnekte /g/ ve /ğ/ sesleri düştüğü halde düz ünlülü kullanılmıştır:

acı < acıg: “Anda şu vardır lakin biraz *acıdur.*” (120a/6)

2.1.1.2.1.2. Yapım Eklerindeki Yuvarlak Ünlü Sebebiyle Yuvarlak Ünlü Taşıyan Kelimeler

+ğaru, +gerü Yön Bildirme Eki

Eserde *+ğaru, +gerü* yön bildirme ekinin düz ünlülü kullanıldığı örnekler vardır:

iç+eri < iç+erü < iç+gerü: “Haremiñ hüdudundan *içeri* tırāş olmak” (43b/5)

yukarı < yokarı < yokaru < yokğaru: “*Yuğarudan* aşığa atmak mekrūhdur ve beş arşundan daği karīb turub atarsa cā’iz degildür” (64a/7-9).

2.1.1.2.1.3. Eski Türkçeden Beri Yuvarlak Ünlü Taşıyan Kelimeler

içün < üçün: “Def‘ -i fesād *içün* emir-i hac bir kaç biñ ğuruş daği huccācdan cem‘ idüp virdi” (32b/9-11)

kendü < kentü: “Vekilüm ol ziyadesini *kendüne* hibe itmege diyeler” (91b/2)

altun: “Kimi hizmetkār ve kimi dilenci oldı zīrā getürici rızkı anlara *altun* ile ve ğuruş ile bey‘ iderdi” (7a/6-8)

karşu: “Anda şu vardır ve anda iki gice yatarlar ve Şām’dan anlara *zahire* ile *karşucı* anda gelür” (118a/5-7)

Eserde Eski Türkçeden beri yuvarlak ünlülü olan kelimelerin düz ünlülü kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır:

için: “Mışır şehriñ eṭrafında olan ħarābelerde āşikāre yaramaz ‘avretler tururlardı ve şehir *içinde* mey-ħāneler ve buz-ħāneler var idi” (7a/4-6)

kendi: “‘Arafāt’a gidüp anda kōna ve ħayvānına şu virüp ve karnını toyura ve *kendi* karnını daği toyura” (59a/11-13)

2.1.1.2.2. Eklerde Yuvarlaklaşma Sebebiyle Uyumun Bozulması

2.1.1.2.2.1. Ünlüsü Aslında Yuvarlak Olan Ekler

-Up Zarf-Fiil Eki

-Up zarf-fiil eki eserde hep yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır:

varup (5a/7), *olup* (6b/13), *çıkarup* (8a/5), *bakmayup* (9b/3), *yıkılup* (15b/9) *turup* (33a/10)

-dUr Faktitif Eki

yazduran (5a/9), *okudurken* (23b/11), *kaldurup* (53b/2), *itdürüp* (9a/10)

Aşağıdaki örneklerde ek, düz ünlülü kullanılmıştır:

endirmek (8a/1-2), kaldırmağa (13a/11-13), yapılmaya (36a/2-3), dinlendire (37b-3)

-sUnlar Çokluk 3. Şahıs Emir Eki

sUnlar çokluk 3. şahıs emir eki eserde hep yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır:

oğusunlar (89a/11), kalksunlar (108b/12)

-dUr Bildirme Eki

kā'imdür (11a/11), dimekdür (11b/8) yokdur (101b/13), yarlığanmağdur (103b/8), vardur (104b/13), mezkürdür (111b/7), budur (112a/5)

Aşağıdaki örneklerde ek düz ünlülü kullanılmıştır:

degildir, (13a/3), harāmdir (15a/5), kemāldir (19a/4), cennetdir (20b/7), münafıklardanır (20a/1)

2.1.1.2.2.2. Ünlüsü Sonradan Yuvarlaklaşmış Olanlar

+lu İsimden İsim Yapma Eki

Ek, eserde tek bir örnekte yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır:

Ve ol günde mevcūd olan cemī' cān/ular helāk olup ve tağlar ve gökler yıkılıp (15b/8)

Aşağıdaki örneklerde ek düz ünlülü olarak kullanılmıştır:

saçlı (75a/6), şabırılı (59b/2), oruçlı (59a/13)

+üm Teklik 1. Şahıs İyelik Eki

Ek, eserde iki örnekte yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır:

yüzüme (24b/2-3), ümmetüm (108b/8-5)

Ek, aşağıdaki örneklerde düz ünlülü olarak kullanılmıştır:

konşuluğında (108b/7), murādım (108a/7), etrāfında (108a/1), evlādım (106a/1)

+uñ Teklik 2. Şahıs İyelik Eki

ķuluñ (87a/9)

+Uñ, +nUñ İlgi Eki

hākimlerimizüñ (6b/1), mecnūnuñ (10b/9), ķuluñ (18a/3), anuñ (18b-9), maħlūķuñ (38a/4), günüñ (43b/5), ikindinüñ (59b/9), ķuyunuñ (76b/5), bunuñ (88a/5)

-üz Çokluk 1. Şahıs Eki

-vuz, -vüz eki biz zamirinden b- > v- değişimi ve v- dudak sesinin etkisi altında iç ses ünlüsünün yuvarlaklaşması ile ortaya çıkmıştır. Kelimenin ve ekin durumuna göre kalın ve ince sıradan biçimlere girmiştir. (Korkmaz, 2005: 121)

virmezüz (33a/2), iderüz (31a/5)

-elüm Çokluk 1. Şahıs Emir Eki

Ek, *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî 'd-dîn*'de tek bir örnekte yuvarlak ünlülü olarak tespit edilmiştir:

idelüm (12a/6)

-Ur Geniş Zaman Eki

olunur (5b/6), *alurlardı* (7b/1), *çalurlar* (16a/9), *girür* (18a/3), *gelür* (18a/8), *bilürse* (33b/8), *virür* (34a/6), *çekilür* (64b/6)

2.1.1.2.2.3. Düz Ünlü Taşıyan Ekler**+I Belirtme Hali**

altunı (7b/2), *cümlesini* (8b/7), *avretleri* (8b/9), *bunı* (26a/8), *miqdârı* (31b/6)

+I, +sI, Teklik 3. Şahıs İyelik Eki

ricâsma (9b/2), *anası* (10b/9), *babası* (10b/10), *ma' nâsı* (16a/12), *nafağası* (17b/1)

+IIk, +IUk İsimden İsim Yapma Eki

Ek, eserde hem düz ünlülü hem yuvarlak olarak kullanılmıştır:

ortalık (63a/10), *qurbânlık* (71b/3), *mezârliğina* (74b/8), *aralıkdan* (81b/1)

Ek, aşağıdaki örneklerde yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır:

yolluk (92a/3), *güçlük* (7b/10), *kuşluk* (73b/1)

Aşağıdaki örnekte ek art ünlülü olarak ön ünlülü kelimeye gelmiştir:

tekebbürük (103a/12)

-dI, -dU Bilinen Geçmiş Zaman

oldı (113a/1), *olunmazdı* (113b/6), *buyurdı* (11a/9), *inandım* (12a/8)

-mİş Öğrenilen Geçmiş Zaman

kalkmışdur (11a/8), *bayılmış* (42a/7), *dimişler* (69a/4), *dimiş* (88a/8), *buyurmuş* (91a/9)

-sIn Teklik 2. Şahıs Eki

münezzehsin (87a/8), *qâdirsin* (7a/9), *rabbimizsin* (97a/12)

-mİş Sıfat-Fiil Eki

Haq Te'âlâ'nın gönderilmiş emîn ve ma' şüm sevgili kûludur (11b/12)

ağıran dişi çıkarmak ve kırılmış tırnağı gidermek (49b/2)

dikilmiş esbâblarını çıkarup (53a/11)

2.1.2. Ünlü Düşmesi

“Sözcüğü oluşturan ünlülerden birinin kaybolmasıdır. Bu ses olayı; ünlünün düştüğü yere göre, sözcük başında, içinde ya da sonunda görülür (Eker, 2006: 300). Türkçede en çok görülen ünlü düşmeleri orta hece düşmeleridir. *Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn*'de de orta hece düşmesi örnekleri görülmüştür. Tespit edilen orta hece düşmesi örneklerinden bazıları şunlardır:

Kelime Ortası Ünlü Düşmesi

beniz: “Bir nesneye *beñzemez* ve bir nesne aña benzemez” (12a/12)

boyun: “Çıbanı bağlamak ve *boynına* muşhaf ve kitâb ve kîse aşmak” (49b/5)

burun: “Ellerini başına ve *burnına* kırmak” (49b/9)

göküs: “Dîvâra gele, *göksüni* dayayup du' â ide” (56b/5), “Dîvâra *göksiyle* dayanup” (45a/13)

gönül: “Gözi tok ve *göñli* ğanî” (8a/2-3)

karın: “Arafât'a gidüp anda kona ve hayvânına şu virüp ve *karını* toyura” (59a/11)

oğlan: “Nâ-bâlig *oğlan* ve kız ve velîleri üzerine vâcibdir ki” (11a/11-12)

omuz: “Şağ kıltuğı altından alup şol *omzı* üzere” (45a/2)

2.1.3. Ünlü Birleşmesi (Ünlü Kaynaşması)

“Birincisi ünlüyle biten, ikincisi ünlüyle başlayan ve bir arada kullanılan kelimelerde, yan yana gelen ünlülerin kaynaşarak tek ünlü hâline gelmesidir” (Yüksekkaya, Şen vd. 2012: 109).

böyle < bu + ile < bu + öyle (62b/7)

eyle < o + ile < ol + ile (87b/1)

nesne < ne + ise + ne (48a/12)

niçün < ne + içün (29b/12)

şol < şu + ol (7a/2)

kimesne < kim + ise + ne (5b/13)

kimse < kim + ise (38a/1)

şöyle < şu + eyle (34b/4)

2.1.4. Ünlü Türemesi

“Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı nedenlerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayına ünlü türemesi denir” (Vural ve Böler, 2012: 90).

2.1.4.1. Ön Seste Ünlü Türemesi

Delîlü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûri'd-dîn'de iki örnekte ön seste ünlü türemesi tespit edilmiştir:

ısıcağına (100b/9)

ısıtma (76a/5)

2.1.5. Ünlü Değişmeleri

/e:/i/ Meselesi:

/i:/e/ meselesi kelime köklerinde e'lerin i, i'lerin de e olma eğilimini ifade etmektedir. Jean Deny bu sesin i ile açık e arasında bir ses olduğunu, eski yazılarda bu sesin genellikle i şekliyle gösterildiğini, çoğu Türk lehçelerinde bazen açık e'ye bazen i'ye dönüşerek kaybolduğunu, İstanbul'da açık e şeklinde telaffuz edildiğini belirtir (Deny, 2013: 46). Türkçenin en çok tartışılan konularından olan /i:/e/ meselesi[†] Eski Türkçenin ilk dönemlerine kadar dayanır. Türkçede i>e değişikliğinin örnekleri e>i değişikliğinin örneklerine göre daha azdır. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde i'ler Türkiye Türkçesinde e olmuştur.

di-: “Dîmegi anlara öğredeler” (11b/1)

gice: “Mînâ'ya çıkup 'arefe gicesi anda yatmak” (45b/10)

vir-: “Şağ para çıkup mevâcib vîrecek” (7b/13)

it-: “Ka'be'ye vâşıl olmak ve tavâf itmek” (3b/9)

yir: “Gökden yîre ve yîrden göke” (13a/9)

Eserde /e/li kullanımlar da bulunmaktadır:

de-: “Teba'iyet ile ol daği Müslümândır” dediler (10b/8).

yer: “Ka'be'niñ yerini niyyet itmek” (3b/11)

u > ı, u > i, ü > i Değişimi

içeri < **içgerü**: “Haremiñ hudûdundan içeri tırâş olmak” (43b/5)

dip < **tüp / düp**: “Ammâ ibtidâ dîvâr dibine düşüp” (65a/2)

(EAT) kemük > **kemik (TT)**: “Deyüp bıçağ kemüğe varınca boğazlaya” (66a/4)”

kendi < **kentü**: “Mısr-ı mahrûsede yine kendîyle mülakî olduğumuzda” (2a/2)

kendü: “Meger ki kendüsi İslâm'a gele” (10b/12)

[†] Ayrıntılı bilgi için bk. Reşit Rahmeti Arat (1987). “Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dâir”, *Makaleler*. Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. C. I, s. 334-341; Orhan Yavuz (1991). Türkçede Kapalı e. *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S.6; Emine Yılmaz (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, s.151-165; Mustafa Özkan (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. s. 80; Musa Duman (1999). “Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair”. *İlmi Araştırmalar* 7, s. 65-103; V. Thomsen (2002). “Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf”. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. ve Haz. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. s.303-313; Timur Kocaoğlu (2003). “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi”. *Türk Kültürü*, S. 483-484, s. 266-281; Mehmet Dursun Erdem ve Münteha Gül (2006). “Kapalı e (è) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi”. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, s.111-146; Elza Samedli (2007). “Türk Lehçelerindeki Bir Ses: Kapalı é”. *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 522-532; Mustafa Argunşah (2010). “Harezm Türkçesi Metinlerinde e/i Sorunu”, *Dil Araştırmaları*, S. 6, s. 47-60; Serdar Yavuz (2013). *Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 47-48.

Eski Türkçede dar yuvarlak ünlü olan u-ü ile yazılan bazı kelimelerin eserde de u-ü ile yazıldığı tespit edilmiştir:

içün < uçun: “Ve fi‘l-i kubbı itmek *içün* Mısır şehriñ eṭrāfinda olan ḥarābelerde” (8b/3)

altun < altun: “Anlara *altun* ile ve ğuruş ile” (7a/7)

ı > u Değişimi

kapu < kapıg: “Kendiniñ şağına Ka‘be kapusundan ṭarafa ṭolaşmak” (45a/9)

i > ü Değişimi

küçük < kiçig: “Eger daḥi büyük veyā daḥi *küçük* olursa” (63a/7)

u > a Değişimi

boğaz < boğuz: “Bıçağ kemüğe varınca *boğazlaya*” (66a/4)

2.2. Ünsüzler

2.1. Ünsüz Değişimleri

Oluşum noktaları birbirine yakın olan ünsüzler arasında görülen bir değişimdir (Özçelik ve Erten, 2005: 50). Eserde tespit edilen ünsüz değişimi örnekleri şunlardır:

k > g Değişimi

gün < kün: “Almağdan ekşer *gün*lerde zarar idüp” (7a/4)

gök < kök: “*Gök*den yire ve yirden *göke*” (13a/9)

gör- < kör-: “Ve her *gördüğü şey*’e ‘ibret göziyle bakup” (38a/2)

git- < kit-: “Mescid-i İbrāhīm’e *gitmeyenler*” (59b/8)

gel- < kel-: “Şoñra ‘Arafāt’a *geṭip* esbāblarını” (59b/10)

gerek < kergek: “*Gerek* ‘Arafāt’da *gerek* ğayrīde” (61b/13)

getür- < keltür-: “Eyleyüp soñra yine *getürdi*” (9b/4)

gönül < köñül: “Dünyāya *gönül* virmeyeler” (97a/2)

gir- < kir-: “Anuñla me‘an cennete girürler” (97a/7)

ķ > ḥ Değişimi

aḥşam < akşam: “Üç rek‘at olan namāz ki *aḥşam* ve vitrdür yāḥūd dört rek‘at ḳılursa” (39b/4)

daḥi < takı : “Ve *daḥi* zıkr olan iḥvānı ḥayr du‘ā ile yād idüp” (2a/12)

b > v Değişimi

Ön seste b > v değişimi Batı Türkçesinin Azeri ve Türkiye Türkçesi alanlarına ait düzensiz bir değişikliktir. Sınırlı sayıda kelimedede görülen bu değişiklik, söz konusu Türk dillerinde yarı ünlü v’ye dönüşmüştür. Bu ses değişimi Oğuz Türkçesinin başlangıcından beri takip edilebilmektedir. Son seste dudak ünsüzü b’nin düzensiz olarak yarı ünlüleşmesi, iç seste olduğu gibi, Uygur dönemi

eserlerinden itibaren görülmektedir. Bu değişim, Türkçenin son ses durumundaki ötümlü patlamalı ünsüzleri, Uygur devrinden itibaren akıcılaşma ve yarı ünlüye dönüşme yoluna girerek tarihsel ve çağdaş Türk dillerinde genelleşmiştir (Karaağaç, 2012: 150-157).

var < bar: “Tekke şeyhleri ki ellerinde vakf-ı açça *vardır*” (25b/3).

var- < bar-: “Ka‘be’nün köşesine *vara* ki Hacer-i Esved ol köşededir” (55b/8)

ev < eb: “Bir cānibi *eve* muttaşıl idi” (80b/9)

b > p Değişimi

pek < berk: “İmdi namāza *pek* muḳayyed olup” (38a/8)

d > y Değişimi

ayaḳ < adaḳ: “Cehl-i mürekkeḳ olmaḡıyla *ayaḳ* başup ve yüzüme çağırup rücu‘ itmedi” (24b/2)

eyü < edgü: “Ḳonaklar ve sular beyāni ve biri *eyü*ligi bilüp” (5b/4)

gey- < ked-: “Yemekden ve içmekden ve *geymekden* ve yürümekden ve ḡurmaḡdan” (12b/4)

ḳoy- < ḳod-: “Yollara ādem *ḳoyup*” (9a/5)

t > d Değişimi

“/t-/ > /d-/ tonlulaşması, ilk hecedeki birincil uzun ünlünün kısalması sonrasında ilk hecedeki ton gücüne bağlı olarak gerçekleşir. İlk hecedeki aslı uzunluklar kısalırken uzun ünlünün ton gücü ilk sese kayar. Böylece kelime başındaki tonsuz ünsüz tonlulaşır. Başlangıçta sadece uzun ünlülü kelimelerin ilk seslerinde ortaya çıkan ön ses tonlulaşma hadisesi, daha sonraları Oğuz grubu lehçelerinin gelişim sürecine bağlı olarak genelleşmiştir. Bugün Oğuz Türkçesinde, ilk hecede aslı uzunluk taşıyan taşıyan, birçok kelimedede ön seste tonlulaşma yolunda bir eğilim söz konusudur” (Hunutlu, 2018: 182). Ön ses durumundaki t’nin ötümlüleşerek d’yi oluşturması, Oğuzca ve onun devamı olan Türkiye Türkçesi, Azerice ve Türkmen Türkçesinde düzenli bir değişikliklerdir. Kaşgarlı Mahmut t- > d- değişimi için “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ‘t’ harfini ‘d’ harfine çevirirler. Türkler deveye ‘tewey’ bunlar ‘devey’ derler. Bunun gibi ‘delik’ manasına gelen kelime Türklerde ‘öt’, bunlarda ‘öd’ olur” (DLT I, 2006: 31) demektedir.

daḡi < taḡi: “Ve *daḡi* zikr olan ihvāni ḡayr du‘ ā ile yād idüp” (2a/12)

dört < tört : “*Dört* rek‘ at ḳılırsa” (39b/4)

dur- < tur-: “Ḳırḳ sene dünyā işsiz ve ḡarāb *durduḡdan* ṡoñra” (15b/10)

Eserde (ـ) ile yazılması gereken bazı kelimeler (ط) ile yazılmıştır. Turan, bu tür kullanımların aşırı patlayıcılaşmadan kaynaklandığını ifade etmektedir. “Dönemin bilhassa Anadolu sahasının karakteristik ses hadisesi olan ötümlüleşmenin etkisi ile yer yer gösterilen buna direnme temayülü arasında şekillenen bir ses hadisesine dayandırılabilir. Bu ses hadisesi de ‘aşırı patlayıcılaşma’dan başka bir ses hadisesi olamaz” (Turan, 2012: 554).

ḡaḡ < taḡ: “Bir *ḡaḡi* vayā birkaç *ḡaḡi* Cebril gibi ulu melekler yirinden kaldırmaḡa” (13a/11)

tavar < **tavar**: “*Tavar* üzerinde Ka‘be’ye varup gelecek kadar” (29a/10)

tolaş < **tolaş**: “Beytu’llāh’ı yedi kerre *tolaş*mağdır” (41a/12).

2.2. Ünsüz Türemesi

/y/ Türemesi

“Haḫ Te‘ālā’ya ‘ibādet itmeyüp” (18b/2)

“Ma‘lüm-u ‘izzetiñizdir diyeler” (108a/4)

Kelime Başı Ünsüz Türemesi

yere(i)ş-: “Ḥacc zamānı el *yereş*mez yere varınca” (77a/4)

“Bilgil ki ‘aḫlı *yeriş*meyen uşak” (9b/12)

Sonuç

Delilü’l-Huccâc ve’l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî’d-dîn hac görevini yapmak isteyenlere faydalı olması amacıyla kaleme alınmıştır (2a/1-5). Müellif eserin başında eserinin daha iyi anlaşılması amacıyla Türkçe kaleme aldığını özellikle belirtmektedir. [müsta‘mel olan lisân-ı Türkî üzere te’lif eyledik” (2a/9-10)] Bu amaca uygun olarak eser sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır.

Delilü’l-Huccâc ve’l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî’d-dîn’deki bilgilerden eserin Sipâhizâde Halim Ali Paşa’nın isteğiyle kaleme alındığı ve ona sunulduğu anlaşılmaktadır. 32 baptan oluşan eser *menâsik-i hac* türünde olmakla birlikte hac menzil ve konaklarına yer vermesi yönüyle *menâzil-i hac* türüne de girmektedir.

Eserde bazı ilim adamlarından ve onların eserlerinden aynı zamanda devrin idarecilerinden bahsedilmektedir. Bu yönüyle eserden hareketle devrin idaresi ve sosyal yaşantısı hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür.

Delilü’l-Huccâc ve’l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî’d-dîn’de aynı kelimenin farklı şekillerde yazıldığı örnekler bulunmaktadır. Bu durum yerleşmemiş bir imla ile açıklanabileceği gibi dönem ağzlarında yer alan farklı söyleyişlerin esere yansımalarının sonucu olarak da değerlendirilebilir.

Eski Anadolu Türkçesi özelliklerinden olan yuvarlaklaşma eserde görülebilmektedir. Bu yuvarlaklaşma, farklı ses olaylarına bağlı olarak gerçekleşebildiği gibi herhangi bir ses olayına dayanmadan da gerçekleşebilmektedir. Bu durum genellikle -Up zarf-fiil eki, -dUk, sıfat-fiil eki, -dUr bildirme eki, -dUr ettirgenlik eki, -Ur ettirgenlik ve yine -Ur geniş zaman ekinde görülmektedir.

Metinde ünsüz değişikliği örneklerine çokça rastlanmaktadır. En sık karşılaşılan ünsüz değişiklikleri k > g, ḫ > ħ, b > v, b > p, t > d, d > y olmuştur.

Eserde, Eski Türkçe döneminde kullanılan zarf-fiil eki *-up*, *-üp* daima *b*’li yazılmıştır. Bu durum ekin kalıplaşmış yazımıyla ilgilidir.

Eserde, görülen geçmiş zamana gelen birinci çoğul şahıs eki hem “kef” ile hem “kaf” ile yazılmıştır. Bu farklı yazımın eserde birçok defa geçmesi bir yazım hatası olarak değil müellifin bir

dil özelliği olarak değerlendirilmektedir: “...çok fevâ'id zıkr eyledik” (112b/8-11), “...birkaç mühim fâ'ideler ve mes'eleler daği ilhâk eyledik” (6b1-3)”

Delilü'l-Huccâc ve'l-Ümmiyyîn fî-Tahsîli Umûrî'd-dîn'de /e:/i/ meselesi olarak adlandırılan *kapalı é* örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerden eserde /i/ ile yazılıp bugün /e/ şeklinde telaffuz edilen kelimeler ile eserde /e/ ile yazılıp bugün /i/ şeklinde telaffuz edilen kelimeler bulunmaktadır. Bu durum *i/e* değişiminin henüz tam olarak tamamlanmadığını göstermektedir. Eserde /i/ 'li kullanımların sayısı daha fazladır.

Ötümsüz ünsüzlerin benzeşmesi olayı Türkiye Türkçesinde görülürken eserde eklerin yazımının kalıplaşmasından dolayı ötümsüz ünsüzlerin benzeşmesi görülmez: *almağdan* (7a/4), *olduğda* (7b/5), *çıkdıysa* (10b/11), *yoğdur* (11b/7), *turmağdan* (12b/5) vb.

Kaynaklar

- Aksoyak İsmail. “Kesbî/Kisbî, Kesbî Mehmet Efendi”. Erişim 21.11.2020.<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kesbi-kisbi-kesbi-mehmet-efendi>
- Aksoyak, İsmail Hakkı (2012). “Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyni'nin Edirneli Nâtk'ın Tuhfetü'l-Haremeyni'ne Etkisi: Hikâyeler, Gelenekler, İnanışlar”. *Millî Folklor*, S. 24 /95, s. 9-22.
- Altıkulaç, Tayyar (2002) “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yay. s. 455-457.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987). *Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dâir, Makaleler*. Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. C. I
- Argunşah, Mustafa (2010). “Harezmi Türkçesi Metinlerinde e/i Sorunu”. *Dil Araştırmaları*, S. 6, s. 47-60.
- Armağan, Abdullatif (2000). “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menazilü'l-Hac)”. *Osmanlı Araştırmaları*, 20 /20.
- Atalar, Münir (1990). “Türklerin Kâbe'ye Yaptığı Hizmetler”. *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31/1, s. 287-292.
- Atalay, Besim (2016). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ayata, Bilgehan (2013). *Diyarbakırlı Molla Mustafa'nın Menâsik-i Hac Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Baştürk, Sadettin (2013). “Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri”. *International Journal of Human Sciences*, C. 10/1, s. 148-161.
- Çelik, Tarık (2016). *Yusuf Sinaneddin Bin Yakub'un Menâsik-i Hac İsimli Eseri (Giriş-İnceleme-MetinSözlük-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi.
- Dağlı Yücel vd. (2015). *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*. 9. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine (2009). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay.
- Donuk, Suat (2017). “Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyâhatnâmesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 13-38.
- Donuk, Suat (2017). “Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnâmesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1/18, s. 85- 118.
- Duman, Musa (1999). “Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair”. *İlmi Araştırmalar*, 7, s. 65-103.

- Ebrahim Mohammed Moohialdin Alkahtani (2019). *Hanîf İbrâhim Efendi'nin La'lu'l-Musaffâ fî Ziyâreti'l-Mustafâ Adlı Eseri (Metin-Tahlil)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Eker, Süer (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yay.
- Erdem, Mehmet Dursun ve Gül, Münteha (2006). “Kapalı e (è) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi”. *Karadeniz Araştırmaları*, S.11, s.111-146.
- Erul, Bünyamin ve Keleş, Ekrem (2018). *Haccı Anlamak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Gül, Âmine (2006). *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı Eserleri ve Menasik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Gülsevin, Gürer-Boz, Erdoğan (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Halaçoğlu, Yusuf (1981). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar”. *Osmanlı Araştırmaları*, 2/2, s. 122-132.
- Hunutlu, Ümit (2018). Türkçede k- > g- ve t- > d- Tonlulaşması Üzerine Düşünceler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 63, s.161-186.
- İlgürel, Sevim (1975). “Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i”. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, s. 111-128.
- İlgürel, Sevim (1976). “Menâsik-i Mesâlik”. *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 30, s. 49-54.
- İlhami, Mehmet (2019). *Hicaz Yollarında Bir Sufî-Mehmed İlhami'nin Hac Seyahatnamesi*. Haz. Raşit Çavuşoğlu. İstanbul: Okur Akademi.
- İpşirli, Mehmet (2005). “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yay. s.114-155.
- Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yay.
- Karadağ, Serbülenç (2011). *Mehmed Edîb Bin Mehmed Dervîş'in “Behcet'ül Menazil” Adlı Eserinin Transkrip ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi.
- Karataş, Ahmet (2003). *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Keskin, Mustafa (2016). “Şihâbüddîn El-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3/2, s. 101-130.
- Kiraz, Seydi (2020). *İndî'nin Manzum Menâsik-i Hacc'ı (İnceleme Metin Dizin ve Sözlük)*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Kocaoğlu, Timur (2003). “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi”. *Türk Kültürü*, S. 483-484, s. 266-281.
- Koç Aylin (2012). *Türk Dili Kitabı*. Ed. Gülден Sağol Yüksekaya. İstanbul: Kesit Yay.
- Koyuncu, Fatih (2017). “Cûdî'nin Manzum Hac Seyahatnâmesi”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak Adına Tebdiz Özel Sayısı*, s. 177-219.
- Koyuncu, Fatih (2020). “Bahri'nin Hac Menzîlnâmesi”. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, C. 4/12, s. 21-31.
- Levent, Aysel (2010). *Eyüp Sabri Paşa ve Mir'atü'l-Harameyn'e Göre Hicaz*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Mazioğlu, Hasibe (1974). *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi's-Şerîfe*. Ankara: TDK Yay.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay.

- Öğüt, Salim (2006). “Hac”. *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. s. 616-633.
- Özcan, Abdulkadir (1996). “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 400-408.
- Özcan, Nurhan Ramazanoğlu (2011). *Seyyid İbrahim Hanif’in Hayatı, Eserleri ve Hasıl-ı Hacc-ı Şerif li-Menazili’l-Harameyn Adlı Eserin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özçelik, Sadettin ve Erten, Münir (2005). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Diyarbakır.
- Özkan, Mustafa (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özuygun, Ali Rıza ve Yapıcı, Şefika (2014). “Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak’ın Hac Seyahatnamesi”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 9 / 1, s. 36-74.
- Sak, İzzet ve Çetin, Cemal (2005). “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, s. 199-260.
- Sarıkaya, Meliha (2006). “Hüseyin Vassâf’ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü”. *Keşkül*, S. 10, s. 62- 66.
- Savran, Hülya (2018). “Türk Dilinde Yuvarlaklaşma Olayı ve Dudak Uyumu”. *Türkbilig*, S. 35, s. 89-96.
- Semedli, Elza (2007). “Türk Lehçelerindeki Bir Ses: Kapalı é”. *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 522-532.
- Süer, Fatih Ramazan (2015). *Umdetü’l-Hüccâc*. Sivas: Sivas Belediyesi Yay.
- Thomsen, V. (2002). “Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf”. Çev. ve Haz. Vedat Köken. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Toker, Mustafa (2009). “Şemseddin-i Sivasî’nin Menâsikü’l-Huccâc veya Umdetü’l-Huccâc Adlı Eseri”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 4/2. s. 961-975.
- Toprak, Mehmet Sait (2005). *Hadîste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşi’nin Nisâb’ül-Ahbâr’ı*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Turan, Zikri (2012). “Orta Türkçe Metinlerinde Kelime Başı Ünsüzlerinde Aşırı Patlayıcılığa Var mıydı?”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30. s.539-558.
- Vural, Hanifi ve Böler, Tuncay (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yay.
- Yavuz, Orhan (1991). Türkçede Kapalı e. *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 6, s. 271-306.
- Yavuz, Serdar (2013). *Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Kesit Yay.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1992). “el-Budûrû’s-Sâfire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: TDV Yay. s. 360.
- Yılmaz, Emine (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, s.151-165.
- Yılmaz, Hüseyin (2019). *Türk Edebiyatında Manzum Menâsik-i Hac Tercümeleri ve Amikî’nin Fütûhu’l-Harameyn Tercümesi (Metin İnceleme ve Çeviri Yazısı)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Yüksekkaya, Gülden Sağol ve Şen, Mesut (2012). vd. *Türk Dili Kitabı*. ed. Gülden Sağol Yüksekaya, İstanbul: Kesit Yay.